

תקציר עבודת הדוקטור

כמקובל במחקר מאז ד"צ הופמן, ובעקבות ניצנים קודמים לו, מוצאם של מדרשי ההלכה שבידינו משני בתי מדרש תנאיים – אסכולת ר' ישמעאל ואסכולת ר' עקיבא. לחלקים ההלכתיים של חיבורי כל אסכולה קווי אופי משותפים במינוחם ובחכמיהם, בדרך מדרשם ובסגנונם, ולעתים אף בהלכותיהם. ואכן לכל אחד מן החומשים שמות ובמדבר, הגיעו לידינו שני מדרשים: האחד מאסכולת ר' ישמעאל; ואילו השני מאסכולת ר' עקיבא, ברמות שונות של חלקיות. לספר דברים, אף הגיעו לידינו שלושה מדרשים: אחד שלם, ושרידים משני מדרשים אחרים.

אולם על ספר ויקרא, אין בידינו אלא מדרש אחד, הספרא, שכמעט כולו מאסכולת ר' עקיבא. ועם כל זאת נראים הדברים שספר זה נדרש באסכולת ר' ישמעאל, אם מתוך שהסברה נותנת, אם מתוך שנמצאו בתלמודים ברייתות רבות מאוד, שחזותן עליהן שהן מאסכולת ר' ישמעאל; וגם בספרות התנאים, בתוספתא, נמצאו דרשות ואף רצפי דרשות על פסוקי ויקרא, שדמותן מעידה על מוצאן מדבי ר' ישמעאל. כמו כן, מניתוח של מדרשים אחרים, עולה שעורכיהם עשו שימוש בדרשות מאסכולת ר' ישמעאל על ויקרא.

אף בגוף הספרא נמצאו מספר קטעים, שככל הנראה אינם מעיקרו, אלא שולבו בו שילוב משני, והחוקרים נוטים לייחס אותם לאסכולת ר' ישמעאל: בין אלה מצויות שתי ה'מכילתות' שסופחו אליו – מכילתא דמילואים ומכילתא דעריות. החוקרים אף נוטים לשער ולראות בהן שני קטעים ששרדו מחיבור קדמון אחד, שהחזיק במקורו מדרש רציף של אסכולת ר' ישמעאל על ויקרא.

בגין הנחה מוסכמת זו, נכון לדון בשתי מכילתות אלה במסגרת אחת. אולם הנחה זו גופה גם עמדה לבחינה בעבודה זו; ותוצאותיה של בחינה זו חייבו להפריד את הדיון ואת הצגת הדברים לשני חלקים נפרדים: חלק ראשון העוסק במכילתא דמילואים (פרקים 1–4 בעבודה זו), וחלק שני העוסק במכילתא דעריות (פרקים 5–9 בעבודה), כפי שיוצג לקמן.

החלק הראשון: מכילתא דמילואים

החטיבה המדרשית שבספרא, הדורשת את פסוקי ימי המילואים והיום השמיני שבויקרא ח, א – י, ז, פסוקים שאין בהם מצוות וחוקים לדורות, אלא סיפור מעשה בלבד, מכונה בדפוסי הספרא 'מכילתא דמילואים'. מכילתא דמילואים מתועדת בכל עדי הנוסח הישירים של הספרא, חוץ מכתב יד אחד. ואולם, עדי הנוסח שבהם היא מתועדת, יש מהם, שרק חלק מסוים ממנה מצוי בהם.

הפרק הראשון מוקדש לעדויות הנוסח הישירות והעקיפות, ולעיוני נוסח. בכיר עדי הנוסח הוא כתב יד וטיקן 66, מזרחי, המאה ה-9–10. המכילתא דמילואים מצויה בו על פרשות צו ושמיני. אולם חלק המכילתא שעל פרשת שמיני אינו מחזיק את שמיני יז–כח. לצדו שני כתבי יד מאיטליה: כתב יד וטיקן 31, 1073; וכתב יד פרמה 139, המאה ה-13. כתבי היד האיטלקיים אינם

מחזיקים את חלק המכילתא על פרשת שמיני כלל. לצדם שני כתבי יד מאשכנז וצרפת, שניהם מן המאה ה-13: כתב יד אוקספורד 151, וכתב יד הספרייה הבריטית לונדון. גם נוסח הדפוס הראשון של הספרא, ונציה 1545, שייך למסורת הנוסח האשכנזית. המסורת האשכנזית מחזיקה את מכילתא דמילואים בנוסחה הרחב ביותר, על פרשות צו ושמיני. לצד כל אלה כמה קטעים במצב פרגמנטרי מגניזת קהיר, וכן קטע מקרלסרוהה שבגרמניה. כמו כן בחנתי גם עדויות נוסח עקיפות, בעיקר של מדרשים שעשו שימוש במכילתא דמילואים. זאת בנוגע למוצא הגאוגרפי של עדי הנוסח. ומכאן למסורות הנוסח עצמן:

עדויות הנוסח נחלקות לשתי מסורות ראשיות. המסורת האחת מזרחית-איטלקית, ומייצגה הבכיר הוא כתב יד וטיקן 66, והמסורת השנייה אשכנזית-צרפתית, ומייצגה הבכיר הוא כתב יד אוקספורד 151. חוץ מן ההבדלים הגדולים שצינתי לעיל על ההיקף השונה של מכילתא דמילואים, הרי שגם בחלקים המשותפים המצויים, נבדלות המסורות ביניהן אף בדרשות שלמות המצויות במסורת אחת ונעדרות מן השנייה, וכן בהפרשי נוסח בעלי משמעות תוכנית. כמו כן ישנם הפרשי נוסח במינוח, הפרשים בפסוקים המובאים לרפאיה ובמיקומם בדרשה, והפרשים לשוניים שונים. נמצאו גם הפרשים בנוסח הפסוקים המצוטטים, ובדרך כלל ניכרת התאמה יחסית גבוהה בין נוסחי המזרח לבין המסורה.

פרט לחלוקה ראשית זו, מתייחד כל עד נוסח במאפיינים ייחודיים לו. כאמור, בכיר העדים הוא כתב יד וטיקן 66, ועל פיו הובאו הציטוטים הראשיים בעבודה. יתרונו של כתב יד זה ניכר בתחומים רבים, כגון הלשון והמינוח, וכן על שום היותו מותר עקבות של הרכבת מקורות ומעשי עריכה. עדי הנוסח האיטלקיים, כתבי היד וטיקן 31 ופרמה קרובים מאוד זה לזה, ואף יש בהם שגיאות משותפות המעידות על קרבתם, וכן קרבות נוסח נוספות. אולם אין הם תלויים ישירות זה בזה. ואף נמצאה בכתב יד וטיקן 31 תופעה רחבת היקף של הוספות מדרשיות, שלעתים מעידים עליהן גם עדויות מזרחיות עקיפות אחרות. בין העדים האשכנזים יש לציין את יתרונו היחסי של כתב יד אוקספורד 151, ואת נחיתותו של כתב יד לונדון, שהרבה לשגות.

בפרק השני בדקתי את זיקתה של מכילתא דמילואים לאסכולות המדרשיות התנאיות של ר' ישמעאל ושל ר' עקיבא. זאת מתוך כוונה להעמיד במבחן את הסכמת החוקרים בדבר מוצאה של מכילתא דמילואים מאסכולת ר' ישמעאל. בחנתי את המונחים הנזכרים בה, את החכמים שהובאו בה, ואת מקבילותיה בספרות התנאית. הממצא מגוון ומביך משהו: הרוב המכריע של מונחיה משמש בכל מדרשי ההלכה, ואינו מלמד אפוא דבר על מוצאה. נמצאו כמה מונחים בודדים, שהם אופייניים לאסכולת ר' ישמעאל, אולם לצדם כמה מונחים בודדים האופייניים לאסכולת ר' עקיבא, וכן כמה מונחים האופייניים לספרא. החכמים שהובאו בה נזכרים בכל מדרשי התנאים, ואינם

אופייניים לאסכולה מסוימת. גם בחינת המקבילות העלתה ממצא מגוון: יש מקבילות במדרשי אסכולת ר' ישמעאל, לצד מקבילות במדרשי האסכולה השנייה. בחלק מן הדרשות אף נמצאו מאפיינים מעורבים, כגון מקבילה בספרי במדבר שמאסכולת ר' ישמעאל, אולם מונחיה משל אסכולת ר' עקיבא.

מכל זה הסקתי שמכילתא דעריות היא חיבור אקלקטי, שעורכיו עשו שימוש בחומרים שהיו לפנייהם. מוצאו של חלק מן החומר הוא מאסכולת ר' ישמעאל, ומוצאו של חלק אחר הוא מאסכולת ר' עקיבא. ולעומת אלה, כמות גדולה של דרשות אף נעדרת כל סימני ייחוס לאחת מן האסכולות.

דברים אלה עומדים לכאורה נגד ההסכמה המקובלת של החוקרים בדבר ייחוסה של מכילתא דמילואים לאסכולת ר' ישמעאל. ומקובל לחשוב שראשוני בעלי הדעה הזו הם ראשי חוקרי ספרות התנאים דוד צבי הופמן ויעקב נחום אפשטיין. אולם בדיקה יסודית בכתביהם מעלה שאף הם לא ראו את מכילתא דמילואים כחטיבה מדרשית שלמה שמוצאה מאסכולת ר' ישמעאל. אמנם אצל אפשטיין חלו תמורות בדעתו בעניין זה, אך לכל היותר הוא סבר שהחלק האחרון של מכילתא דמילואים (שמיני כט–מג) קרוב במידת מה אל אסכולת ר' ישמעאל ולא יותר. הדעה המוסכמת הרווחת נובעת להערכתי משינויים שהכניס עזרא ציון מלמד, תלמידו של אפשטיין, אל ספרו של אפשטיין שיצא אחר מותו.

בפרק השלישי של העבודה, דנתי בהרכב דרשותיה של המכילתא דמילואים, בלא זיקה אל האסכולות התנאיות הנזכרות. במכילתא דמילואים מובחנות חמש חטיבות ראשיות (צו; שמיני א–יג; שמיני יד–טז; שמיני יז–כח; שמיני כט–מג). החטיבה השלישית חוזרת ודורשת פסוקים שנדרשו בחטיבה השנייה, והחטיבה החמישית חוזרת ודורשת פסוקים שכבר נדרשו בחטיבה הרביעית (שמצויה בדרך כלל דווקא בעדים האשכנזים). עתים שהדרשות שבחטיבות אלה חוזרות על אותם רעיונות מדרשיים בשינויי לשון וניסוח, עתים שחוזרות על אותן דרשות ממש, ועתים שמציעות דרשות חולקות. יתר על כן, בחינה פרטנית של הדרשות מעידה על כמות יחסית גדולה של דרשות מורכבות מאוד, שבמסגרת תהליך גיבושן עשו עורכיהן שימוש בחומרים ממקורות שונים. כל זה מצטרף להערכה של מכילתא דמילואים כחיבור אקלקטי מאוד, שלשם גיבושו עשו עורכיו שימוש בחומרים ממקורות שונים ומגוונים, ושתהליך גיבושו ועריכתו עבר מספר שלבים.

בפרק הרביעי של העבודה עסקתי בכמה עיונים תוכניים במכילתא דמילואים. ראשית דנתי בכמה הלכות חריגות המשתקפות בה, כגון סמיכת ידיים על קרבנות ציבור, נתינת דם חטאת ודם עולה על המזבח בסדר חריג, ומקום עמידת הכוהן בשעת זריקת הדם על המזבח. בנוסף לכך דנתי בכמה רעיונות מדרשיים החוזרים במכילתא דמילואים, ובבחינת זיקתם אל המקרא: תפיסת ימי

המילואים וסדר קרבנותיהם במכילתא דמילואים כמבטאים תהליך כפרה על חטא העגל, ועל יסודו המקראי של רעיון זה. כמו כן דנתי בתפיסת ימי המילואים במכילתא דמילואים כימי לימוד, וההבדל הגדול שבין תפיסה זו לתפיסה המקראית. אף עסקתי במסורות החלוקות על תאריך ימי המילואים, ועל זיקתן של מסורות אלה למקרא, ובשאלה עד כמה מסורות חלוקות אלה נובעות מן האסכולות החלוקות של ר' ישמעאל ור' עקיבא.

החלק השני: מכילתא דעריות

החטיבה המדרשית שבספרא, הדורשת את פסוקי פרשות איסורי גילוי עריות שבויקרא יח ובוויקרא כ, נהוג לכנותה במחקר מכילתא דעריות. מכילתא זו אינה מתועדת בכל עדי הנוסח הישירים של הספרא, אלא במיעוטם בלבד. עדי הנוסח שבהם היא מצויה אף מעידים על מסורות שונות בנוגע למקום שילובה בספרא. יש ששילבוה כיחידה אחת בפרשת אחרי מות, יש ששילבוה כיחידה אחת בפרשת קדושים, ויש שחילקו אותה בין שתי הפרשות.

הפרק החמישי של העבודה, פותח את החלק העוסק במכילתא דעריות, והוא דן במסורות הנוסח שלה ובעיוני נוסח. למכילתא דעריות כמה עדי נוסח ישירים: בכיר עדי הנוסח הוא כתב יד וטיקן 66 המזרחי הקדום הנזכר לעיל; לצדו כתב יד אוקספורד 151 האשכנזי וקרובה אליו מאוד עדותו של ילקוט שמעוני שציטט את רובה. כמו כן יש למנות בין עדי הנוסח הראשיים גם את הדפוס הראשון של מכילתא דעריות, שנדפסה בוונציה בשנת 1609 במסגרת מהדורת הספרא של ר' אהרן בן חיים 'קרבן אהרן'. אמנם מקובל היה לחשוב, בהמשך להצהרתו של ר' אהרן בן חיים, שאת מכילתא דעריות הוא לקט מתוך המובאות שבילקוט שמעוני, אולם הוכח בעבודה זו שר' אהרן לא יכול היה לשחזר את המכילתא מתוך המובאות שבילקוט, שהרי הילקוט הביא רק את רובה ולא את כולה. נמצא אפוא שהיה לר' אהרן בן חיים כתב יד מקורי של מכילתא דעריות וממנו העתיק. בנוסף לכל אלה מצויים לפנינו גם כמה פרגמנטים, בעיקר מגניזת קהיר, וכן עדויות עקיפות שונות, כגון עדות ר' סולימן אוחנא שהעתיק את כולה במסגרת הגהותיו לספרא.

מסורות הנוסח של מכילתא דעריות נחלקות אף הן לשתי מסורות ראשיות. המסורת האחת מזרחית, ומייצגה הבכיר הוא כתב יד וטיקן 66, המצטיין בלשונו ובמונחיו; המסורת השנייה אשכנזית-צרפתית, ומייצגה הבכיר הוא כתב יד אוקספורד 151. המסורות הללו נבדלות בדרשה יתרה במסורת האשכנזית, שמקורה ככל הנראה בהשפעת המקבילה שבתלמוד הבבלי, ובעוד כמה פרשי נוסח קלים, הפרשי מינוח, ועוד. עם זאת, שיעור ההפרשים שבין המסורות אינו מגיע לשיעורן במכילתא דמילואים.

בפרק השישי של העבודה מנתי את המונחים המשמשים במכילתא דעריות, ובחנתי אותם על פי תפוצתם בכלל מדרשי ההלכה. במכילתא דעריות קרוב למאה מונחים, יותר ממחציתם מונחים מובהקים או אופייניים לאסכולת ר' ישמעאל. שמונה מונחים ייחודיים למכילתא דעריות, ועוד כשלושים מונחים משמשים בכלל מדרשי ההלכה. לא נמצא אף לא מונח אחד אופייני לאסכולת ר'

עקיבא. גם חכמיה של מכילתא דעריות הם חכמים מובהקים של מדרשי אסכולת ר' ישמעאל: ר' ישמעאל עצמו נזכר בה יותר מכל חכם אחר, זאת כמצב הרווח בכל מדרשי אסכולה זו, וכן נזכרים בה חכמים מובהקים של בית מדרשו כגון ר' יאשיה ור' יונתן תלמידיו, שאינם נזכרים כלל במדרשי אסכולת ר' עקיבא. נמצא אפוא שבניגוד לאופייה האקלקטי ומרובה המקורות של מכילתא דמילואים, ניכרת מכילתא דעריות במקורה החד והברור – אסכולת ר' ישמעאל.

בפרק השביעי דנתי במקבילותיה של מכילתא דעריות במשנתנו ובשאר מדרשי ההלכה. שש מקבילות מצויות בין מכילתא דעריות לבין משנתנו. בארבע מהן צוטטה משנה בהקדמת מונח הציטוט 'מכאן אמרו'. בכל שש הפעמים המשנה המובאת זהה בלשונה למשנתנו. ממצא זה מפתיע משהו, שכן בדרך כלל אין המשניות המצוטטות באסכולת ר' ישמעאל זהות בלשונן למשנתנו. עם זאת אין להרחיק לכת במשמעותו של ממצא זה, שכן בשניים מתוך ארבעת הציטוטים צוטטה משנה שהיא ככל הנראה קדומה, ומסתבר אפוא שנשנתה באותה לשון בשתי האסכולות.

כאמור, בפרק זה דנתי גם במקבילות בשאר מדרשי ההלכה. כצפוי, לא נמצאו מקבילות של ממש אלא במדרשי אסכולת ר' ישמעאל – מכילתא דר' ישמעאל על שמות, ספרי במדבר ומכילתא דברים. בעיקר יש לציין את כמות המקבילות הרבה במכילתא דר' ישמעאל על שמות, הכוללת גם הקבילות של מערכי דרשות שלמים. בחנתי את היחסים הספרותיים והכרונולוגיים היחסיים שבין המקבילות, והתבררו יחסי שאילה והעברה הדדיים; ועם זאת, בדרך כלל ניכרה הקדמות היחסית של הדרשות במכילתא דעריות על פני מקבילותיהן במכילתא דר' ישמעאל על שמות.

בפרק זה גם דנתי במערכי דרשות דומים, אך לא מקבילים, המצויים במדרשי אסכולת ר' עקיבא. בכל ההשוואות הללו ניכר החופש הדרשני היחסי של דרשני אסכולת ר' עקיבא, לעומת הדרשות הסיסטמטית והמאופקת היחסית של דרשני אסכולת ר' ישמעאל.

בפרק השמיני דנתי במבנה הפנימי של מכילתא דעריות, הן בחלקיה הגדולים, הן בהרכבן הפנימי. ככלל, שלא כמכילתא דמילואים, מכילתא דעריות אחידה ומסודרת באופן יחסי, ואף במקום שנמצאו סימני הרכבת מקורות, כפי שאביא בסמוך, המבנה הסופי הוא מחושב ומכוון היטב. למכילתא דעריות פתיחה אגדית מוסרית, הנשענת על פסוקי אחרי מות; אחריה מצוי החלק ההלכתי הגדול העוסק בהלכות איסורי העריות, הנשען על סדר פסוקי פרשת קדושים, תוך פנייה תדירה לפסוקי אחרי מות. בתוך הפתיחה האגדית ניכרים עקבות עריכת מקורות, אולם כאמור ניכרת יד מכוונת בסידור הדברים. באמצע היחידה ההלכתית הגדולה מצויה עוד יחידה אגדית ארוכה, המפסיקה את סדר הדרשות ההלכתיות שעל סדר המקראות. יחידה זו מורכבת ככל הנראה מדרשות שנדרשו במקורן על פסוקי ספר דברים, אלא שהעורך השכיל להתקין מהן מערך מחושב היטב ומרשים, תוך שימוש בעקרונות סידור מבניים סימטריים קפדניים.

בפרק התשיעי הצגתי כמה עיונים פרשניים ואף כוללניים במכילתא דעריות. במרכזו של פרק זה דיון בתפיסת דיני העונשין של החכמים, ובסיבת הצורך בהוראת חוק כפולה בהלכתם: הוראה אפודיקטית של אזהרת איסור והוראה קזואיסטית עונשית. ניתחתי את ההבדלים העקרוניים שבין

אסכולת ר' ישמעאל לאסכולת ר' עקיבא. לדעתי, הרעיון התפתח באסכולת ר' ישמעאל, וערש יצירתו היא מכילתא דעריות עצמה. באסכולת ר' ישמעאל העיקרון פותח ויושם באופן שיטתי מלא, ונשאר ברובד הפילוסופי המשפטי האתי התאורטי. לעומתו באסכולת ר' עקיבא הרעיון לא יושם באופן שיטתי, ולצד זה עבר אל הרובד המשפטי הפרקטי. תפיסת אסכולת ר' עקיבא השפיעה רבות על אמוראי בבל, שהמשיכו תפיסה זו.

לצד עיון זה, הצגתי כמה עיבודים בבליים מגמתיים של דרשות מכילתא דעריות; וכן ניתוח ספרותי מבני של הדרשה העוסקת ב"גוי העושה את התורה". בסוף העבודה דיון בשתי דרשות העוסקות בהגדרת מעשה הביאה האסור.